

Anyagcsaládok szerkezete

A szerkezeti rend hatása az elektronállapotokra

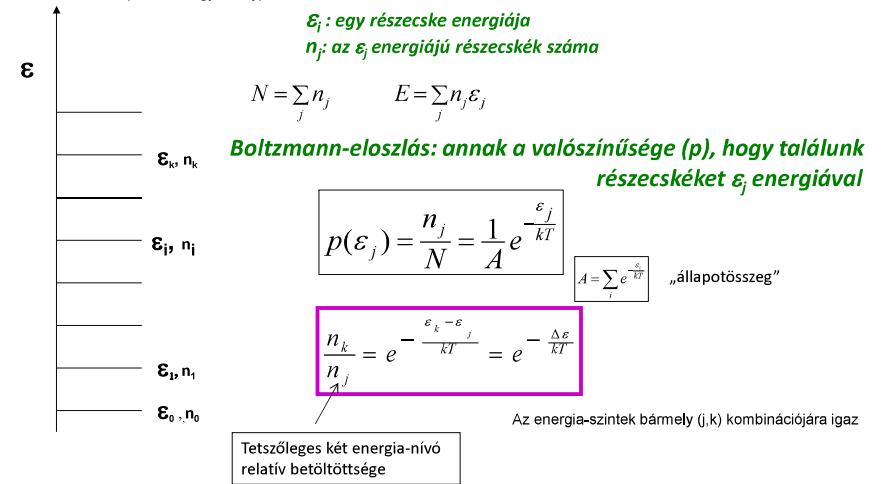
Prof. Fidy Judit
2018 október 18

Gyakorlati példák a Boltzmann eloszlásra - emlékeztető

1. Kémiai reakciók reakciósebességének függése a hőmérséklettől
2. Barometrikus magasságformula
3. Fémek termikus emissziója
4. Nernst egyenlet
5. Boltzmann eloszlás szerepe az anyagcsaládok szerkezetében folyt. köv.

A Boltzmann-féle energia-eloszlás-függvény - emlékeztető

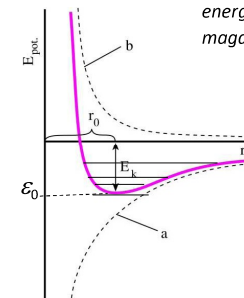
Modell: N megkülönböztethető, független részecske, környezetével termikus egyensúlyban, nem zero abszolút hőmérsékleten, egy erőterben. A rendszer teljes energiája (helyzeti és mozgási) E állandó (termikus egyensúly).

Tankönyv : 52 - 57

Boltzmann eloszlás és a rendezettség - emlékeztető

Boltzmann eloszlás → nem mindegyik kölcsönható részecske-pár van az energiaminimum állapotában („kötésben”), hanem eloszanak a magasabb energiaállapotokon is → **lehetnek felszakadt kötések**

r = kölcsönható 2 részecske távolsága
 r_0 = egyensúlyi kötéstávolság
 E_k = kötési energia

Számuk becslése:

$$\varepsilon_0 = -E_{\text{kötési}}$$

$$\frac{n_{\text{felszakadt}}}{n_{\text{ep}}} = e^{-\frac{\Delta\varepsilon}{kT}} = e^{-\frac{E_{\text{kötési}}}{kT}}$$

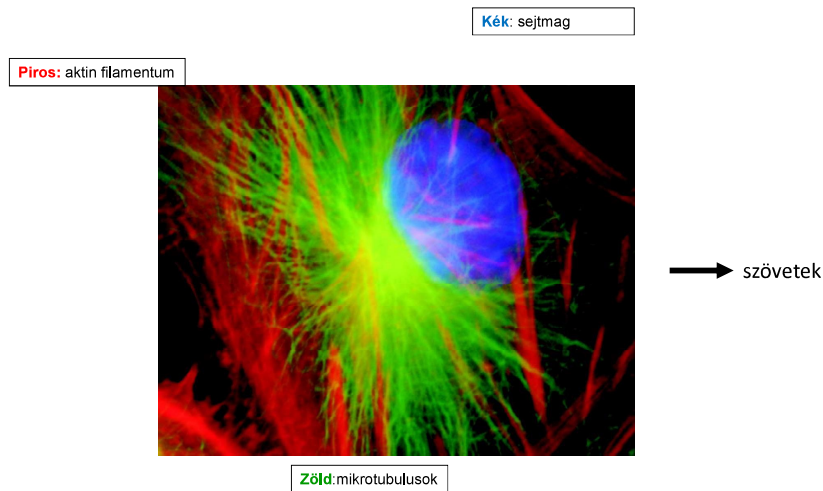
A felszakadt kötések száma a kötési energia kT -hez viszonyított nagyságától függ

$$\Delta\varepsilon = E_{\text{kötési}} \longleftrightarrow kT$$

$kT \sim 0.027 \text{ eV}$

pl. $T = 310 \text{ K}$, testhőmérséklet
 $k = 1.38 \times 10^{-23} \text{ J/K}^{-1}$ Boltzmann állandó

elektronvolt
1 eV = 23 kcal/mole ~
~ 100 kJ/mól

Élő anyag: kötések sokfélesége határozza meg a szerkezetet

Felszakadhatnak-e a molekulaszervezeteket stabilizáló kötések – elsődleges kötések - testhőmérsékleten?

$$\frac{n_{\text{felszakadt}}}{n_{\text{ép}}} = e^{-\frac{\Delta \varepsilon}{kT}}$$

$$\Delta \varepsilon = E_{\text{kötési}}$$

ha $n_f \ll n_{\text{ép}} \Rightarrow \frac{n_f}{n_{\text{ép}}} \cong \frac{n_f}{N}$

$$\frac{n_f}{N} \cong e^{-\frac{\Delta \varepsilon}{kT}} = e^{-\frac{E_{\text{kötési}}}{kT}}$$

$kT \sim 0.027 \text{ eV} \quad T=310 \text{ K},$
 $k=1.38 \times 10^{-23} \text{ J K}^{-1}$ Boltzmann állandó

például $E_{\text{kötési}} = 2.7 \text{ eV} \rightarrow$

$\frac{n_f}{N} \cong e^{-\frac{E_{\text{kötési}}}{kT}} = e^{-100} = 3.72 \cdot 10^{-44}$

↑
valószínűség

Igen kis szám = 0

Az elsődleges kötések termikus fluktuáció miatt nem szakadnak fel → molekulák atomi szerkezete stabil!

Felszakadhatnak-e a makromolekula-szerkezeteket stabilizáló – másodlagos - kötések testhőmérsékleten?

Pl. vannak-e felszakadt H-kötések a T7 bakteriofág dsDNS-ében $T=310\text{K}$ –en?

$$\frac{n_{\text{felszakadt}}}{n_{\text{ép}}} = e^{-\frac{\Delta \varepsilon}{kT}}$$

$$\Delta \varepsilon = E_{\text{kötési}}$$

ha $n_f \ll n_{\text{ép}} \Rightarrow \frac{n_f}{n_{\text{ép}}} \cong \frac{n_f}{N}$

$$\frac{n_f}{n_{\text{ép}}} = e^{-\frac{\Delta \varepsilon}{kT}} = e^{-\frac{0.2}{0.027}} = 0.00061 \cong \frac{n_f}{N}$$

$$\Delta \varepsilon = E_{\text{kötési}} = 0.2 \text{ eV}$$

$n_{\text{felszakadt}} \sim 60/\text{DNS}$

↑

idő-átlag!

A T7 fág DNS-e kb. 40000 bázispárból áll →
 H – kötések száma kb. 100 000 → $N = 100\,000$

5. Boltzmann eloszlás szerepe az anyagcsaládok szerkezetében.

A másodlagos kötések jelentős számban felszakadhatnak →
 → **flexibilitás komplexképzésnél**
 → **lehetőség ligandumok kötésére és kémiai reakciókra**

→ **molekula-komplexek, makromolekulák szerkezeti dinamikája**
 → **anyagcsaládok szerkezetében szerepet kap a kötések felszakadása**

Az anyagcsaládok szerkezeti jellemzői – a Boltzmann eloszlás szerepe

Gázok - Ideális gáz – előző előadás

Ideális gáz-állapot jellemzése

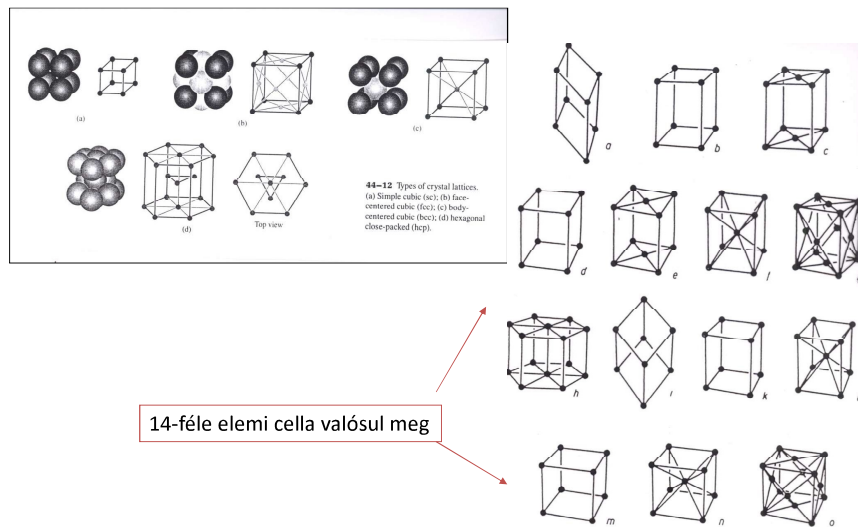
- nincs kölcsönhatás $E_k=0 \rightarrow$ szerkezete rendezetlen
- Pontszerűek
- csak kinetikus energia : ütközések az edény falával
- részecskék azonosak
- izotróp: tulajdonságai függetlenek a mérés irányától
- deformálható
- térfogatát a tartály határozza meg

Termodinamika: $\rightarrow$ kinetikus gázelmélet
 $\rightarrow$ nyomás értelmezése
 $\rightarrow$ állapotegyenlet

$$E_{teljes} = N \frac{1}{2} m \langle v^2 \rangle_{\text{átlag}} \quad \varepsilon_i = \frac{1}{2} m v_i^2$$

$$\frac{1}{2} m \overline{v^2} = \frac{3}{2} kT$$

$$pV = NkT$$

Az anyagcsaládok szerkezeti jellemzői – a Boltzmann eloszlás szerepe

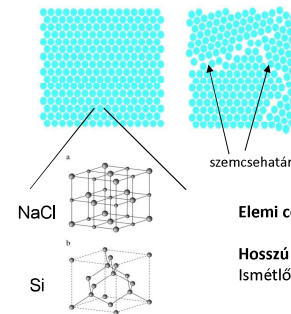
Kristályos szilárd testek – kristályos: ideális rendezett

(amorf szerkezetet nem tárgyaljuk – nagy belső sűrűlódású folyadékok)

Részecskék: - **atomok/ionok** - **elsődleges kötések** $\rightarrow$ **rendezett szerkezet** :
 (- **molekulák** – másodlagos kötések is – rendezettség csökken)

Ideális: „egykristály”

Mikrokristályos: a rend orientációban eltér a „szemcsék”-ben

Elemi cellák periodikus rendben: „kristály rács”

Hosszú távú rendezettség:

Ismétlődési távolság $\gg$ 100xkötéstávolság
 $(r_0 \sim 0.15 \text{ nm})$

Kristály-állapot tulajdonságai:

- **anizotrópia**: tulajdonságai a mérés irányától függnek
- mechanikai szilárdság
- határozott térfogat
- határozott alak
- **hosszú távú rendezettség**

természetben 14-féle elemi cella: Bravais rácsok

Boltzmann eloszlás világgépe....

Boltzmann eloszlás szerepe kristályokban:

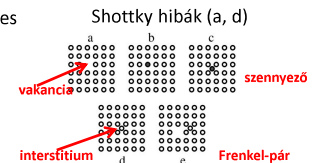
- tökéletes rendezettség csak $T=0$ hőmérsékleten lehetséges
- kristályhibák

- pont hibák : rácspont hiány (vakancia)
 rácspont többlet (interstitium)

$$n_{\text{Frenkel-pár}} \approx \sqrt{N N^*} e^{-\frac{\Delta G_F}{2kT}}$$

Rácspontok közötti helyek száma

- pont hibák diffúziójával vonal-menti vagy felületi hibák (szemcsehatár) az anyagszerkezet „öregedése” : kristályhibák lassú diffúziója

Pl. rideg törés szemcsehatárokon

Eltört vonatsín

Vörösiszap-tartály fala

Szilárd testek fizikai tulajdonságait a kristályhibák jellege és diffúziója jelentősen befolyásolja

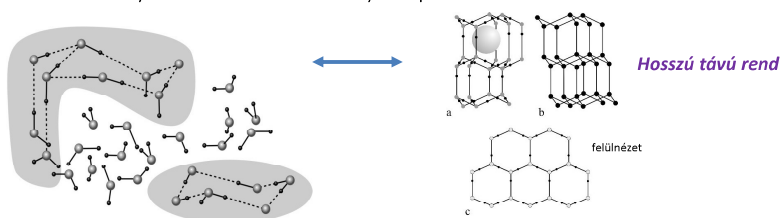
$\rightarrow$ **szilárd test fizika** tudományág

Folyadékok – részleges és időleges rendezettség

Részecskék: molekulák

Kölcsönhatás :gyengébb mint a kristályokban $E_k \sim$ **másodlagos kötések** (molekulák között)
rendezett és rendezetlen tartományok $\rightarrow$ átlagos E_k kicsi $\rightarrow$ **sok felszakadt kötés**

Víz molekulák folyadékban és kristályos állapotban

Időlegesen kialakuló és megszűnő rendezett tartományok $\sim$ 5-10 molekula – és rendezetlen tartományok

rövid távú rend

Folyadék-állapot tulajdonságai:

- izotrópia
- deformálhatóság
- felveszi a tartály alakját
- határozott térfogat
- időleges tartományokban rövid távú rend

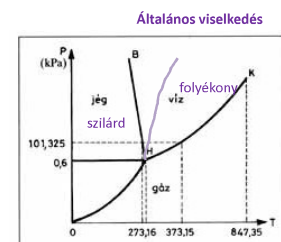
Fázisátalakulások és a Boltzmann eloszlás

Fázisátalakulások és a Boltzmann eloszlás

Fázis: az anyag térfogatelemei fizikai (szerkezeti) és kémiai tulajdonságokban megegyeznek
Az anyagcsaládok : az anyag fázisai

Elsőrendű fázisátalakulás: - hőcserével jár: átlagos kötési energia változik
felszakadt kötések/hibahelyek száma (n_f) változik
- intenzív paraméter folytonosan az extenzív ugrásszerűen változik
(Másodrendű fázisátalakulás: nem jár hőcserével, a paraméterek folytonosan változnak)

A víz fázisdiagramja

$$\frac{n_{\text{felszakadt}}}{n_{\text{ép}}} = e^{-\frac{\Delta \epsilon}{kT}} = e^{-\frac{E_{\text{kötés}}}{kT}}$$

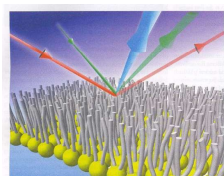
T nő $\rightarrow n_f$ nő $\rightarrow$
 $\rightarrow$ kritikus érték:
rendezettségi
forma átalakul

Folyadékkristályok – mezomorf anyagok : rendezettség hasonlít a kristályokra és a folyadékokra is

Mezomorf-állapot tulajdonságai:

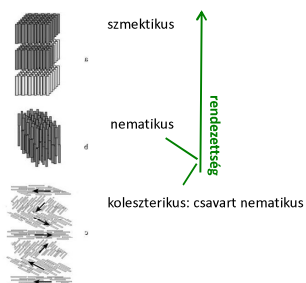
- anizotrópia
- deformálhatóság
- speciális alakú (fonál, rúd, korong) molekulákból
- viszonylag merev molekulaszervezet
- amfifil vagy polarizálható molekulák
- hosszú távú rend másodlagos kötések alapján

transzlációs orientációs

Rendezettségi formák fonalas molekulákból

Statistikai jelleg

Kis kölcsönhatási energia $\rightarrow$ a rendezettségi formák **érzékenyek külső perturbációkra**

- hőmérséklet
- oldószer kémiai összetétele, koncentráció, pH, nyomás
- elektromos tér (poláros molekulák)

termotróp

liotróp

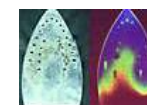
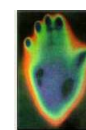
családok

Folyadékkristályok – gyakorlati példák

Termotróp példa

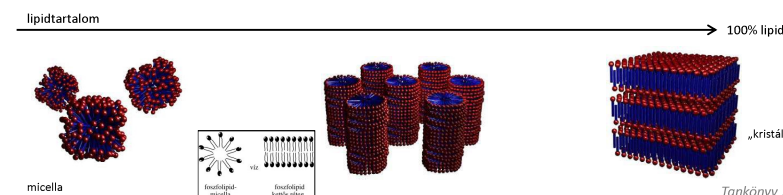
Termo-optikai jelenség: koleszterikus rendezettség esetén $\rightarrow T \rightarrow$ koleszterikus rétegek távolsága $\rightarrow$ reflexióban interferencia $\rightarrow$ egy szín kioltása $\rightarrow$ komplementer szín függ a T-től

kontakt termográfia

Liotróp példa

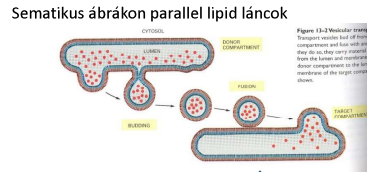
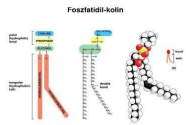
amfifil szálcukú molekulák (pl. foszfolipidek) az oldószertől és a koncentrációtól függő szerkezetű rendezett kettős v. többszörös rétegeket alkotnak – **biológiai membránok**

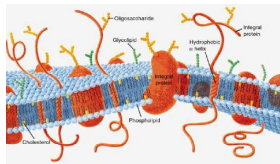
Tankönyv : 462. old.

biológiai membránok : amfifil foszfolipid molekulák liotróp rendszerei → sejtmembrán, vezikulák, subcelluláris kompartmentek határai

Szárazanyag-tartalom: 40-60%-a lipid (amfifil) → szerkezet alapvető meghatározása: kettős lipid réteg
50-30% fehérje → biológiai funkció: jelátvitel – diffúzió a lipid fázisban
szénhidrát

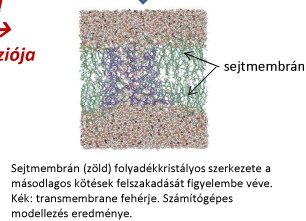

„Fluid mosaic” modell (Singer, Nicolson 1972):
Membrán: 2D folyadék, fehérjék beépülése és mozgása

Azóta: a lipid fázis lokális összetétele és szerkezeti formái, dinamikája, görbülete, fehérje „crowding” kerültek előtérbe

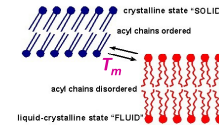
Boltzmann eloszlás!
Nagyfokú fluiditás →
komponensek diffúziója

Folyadékkristályok – biológiai példák

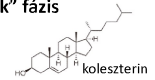
Lipid membránok: **termotrópia és liotrópia kombinációja**

Fázisátalakulás foszfolipid kettős rétegben

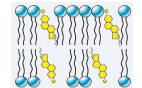
„kristályos” (nem funkcionális) – „gél” fázis
↔ folyadék-kristályos (funkcionális) – „folyadék” fázis

Pl. elfagyott végtagok érzéketlensége
 $T > T_m$

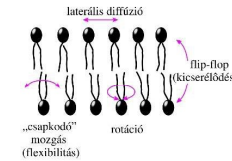

Koleszterin a sejtmembránban

- $T < T_m$ rigiditás
- $T > T_m$ flexibilitás

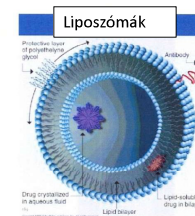

Funkcionális mozgások fluid fázisban

Mesterséges foszfolipid membránok

és orvosi alkalmazásai

Fontos modellrendszerek
Gyógyszer-„targeting”
eszközei

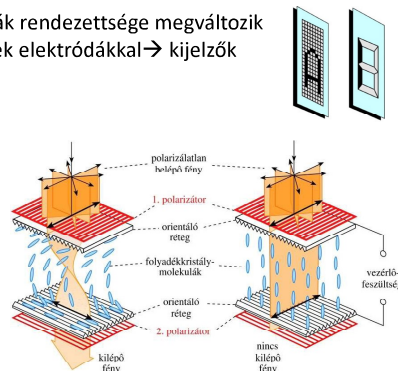
Elektrooptikai jelenségek – folyadékkristályok (Fk) gyakorlati alkalmazásai

elektromos tér hatására a poláros molekulák rendezettsége megváltozik
- fényáteresztés megváltozik → Fk rétegek elektródákkal → kijelzők

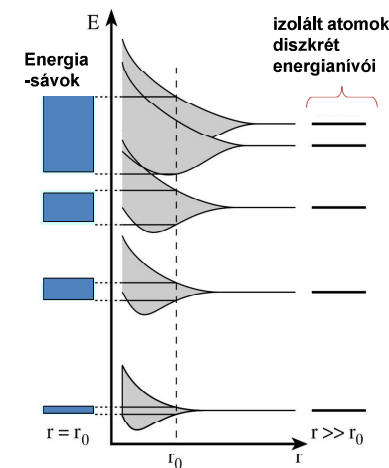
- lineárisan poláros fény iránya változik

LCD monitor egy képeleme:

néhány μm vastag koleszterikus kristály
polarizálható molekulákból: a polarizációs
irány elfordul

A rendezett szerkezet hatása az elektron-állapotokra
Kristályos szerkezetű anyagok

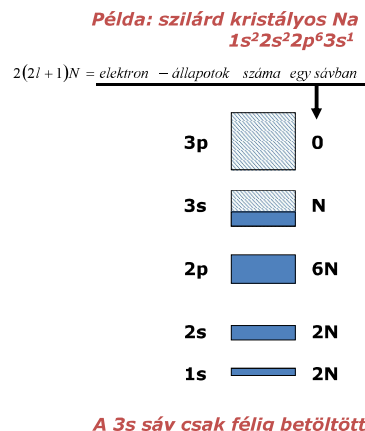
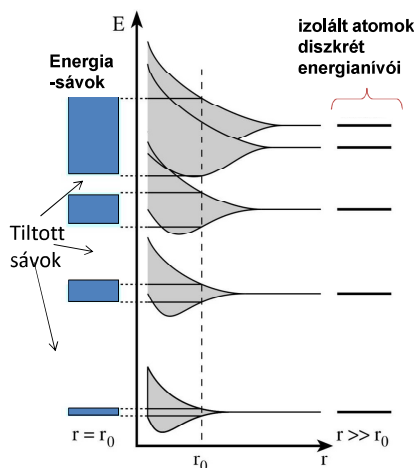

$N \sim 10^{23}$

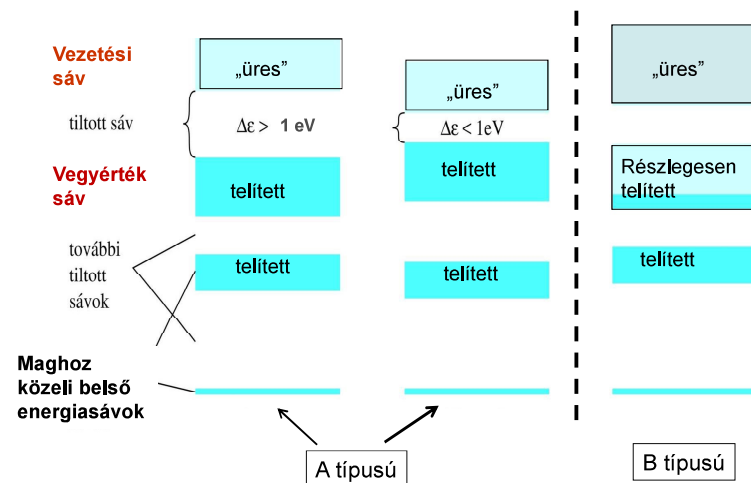
N azonos atomból kristály →
→ azonos energiaállapotú
elektronok r_0 távolságban

Pauli elv → külső elektronok
energiája N új nívóra hasad →
diszkrét nívók helyett
folytonos energiasávok

Az atomok kölcsönhatása megváltoztatja az elektronok energiáit
 Diszkrét energia nívók → folytonos energiájú sávok tiltott sávokkal elválasztva

A fizikai/kémiai tulajdonságok a legfelső telített és a legalsó üres sáv energetikai tulajdonságaitól függenek → **három jellegzetes anyagcsalád: A1 – A2 - B**

A - típusú anyagok: a vegyérték sáv telített

Tiltott sáv → „gap”

Miért?

$$\frac{n_{\text{vezetési}}}{n_{\text{vegyérték}}} = e^{-\frac{\Delta\epsilon}{kT}}$$

$\Delta\epsilon = E_{\text{gap}}$ és kT viszonya dönti el, hogy lehetnek-e termikus okokból elektronok a vezetési sávban

$kT \sim 0.023 \text{ eV}$ $T=300 \text{ K}$,
 $k=1.38 \times 10^{-23} \text{ J/K}^{-1}$ Boltzmann állandó

A1 típusú anyagok : E_{gap} túl nagy kT -hez képest → szigetelők

$$E_{\text{gap}} \gg 1 \text{ eV}$$

Pl. gyémánt $E_{\text{gap}} = 5.4 \text{ eV}$

$$\frac{n_{\text{vezetési}}}{n_{\text{vegyérték}}} = e^{-\frac{5.4}{0.023}} = e^{-235} = 0 \quad \text{szobahőmérséklet}$$

- Nincs elektromos vezetés (elektromos letörés: $\sim V/\text{kötés} \rightarrow 10^{10} \text{ V/m}$)
- Nincs fényelnyelés a VIS tartományban: $E_{\text{VISfoton}} < E_{\text{gap}} \rightarrow \text{VIS-ben átlátszóak}$
- lehetséges, hogy $E_{\text{UVfoton}} \cong E_{\text{gap}} \rightarrow \text{UV-ben lehet, hogy nem átlátszóak}$
- IR elnyelés: egyensúlyi kötéstávolság körüli rezgések gerjesztése

A2 típusú anyagok: E_{gap} nem túl nagy kT -hez képest $\rightarrow$ termikusan legyőzhető (tisztá) félvezetők

$$E_{gap} \leq 1eV$$

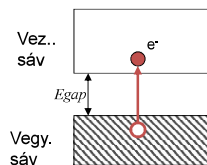
Si	1.1
Ge	0.75

$$\text{Pl. Ge} \quad \frac{n_{vez}}{n_{veg}} = e^{-\frac{0.75(Ge)}{0.023}} = e^{-33} = 7 \cdot 10^{-15}$$

$$n_{vegérték} \approx 6 \cdot 10^{23} \Rightarrow n_{vezetési} \approx 4 \cdot 10^8 \quad \text{jelentős szám}$$

$$\downarrow 1 \text{ M} \rightarrow 32 \text{ g } (\rho = 5.5 \text{ g/cm}^3) \rightarrow 4 \cdot 10^8 \text{ e}^- / 6 \text{ cm}^3$$

A vezetési elektronok a vegyérték sávból termikus „gerjesztéssel” jönnek létre $\rightarrow$ kétféle töltéshordozó

n-típusú töltéshordozó (vezetési elektron: negatív töltés)

p – típusú töltéshordozó (lyuk: elektron-hiány: pozitív töltés)

B típusú anyagok $\rightarrow$ jó vezetők : fémek

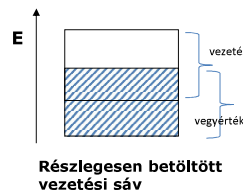
Pl. 1- és 2-vegyértékű fémek: Na, Mg, Cu..

	Cu	Si
$n(\text{töltés})/\text{m}^3$	9×10^{28}	1×10^{16}
fajlagos ellenállás $(1/\sigma)$ (Ohmxm)	2×10^{-8}	3×10^3

Igen kis ellenállás $\rightarrow$ nagy vezetőképesség

T=293 K

nincs tiltott sáv a vegyérték és a vezetési sáv között

Az elektronok energia-felvétele széles tartományban lehetséges a részlegesen betöltött vezetési sávon belül

Tulajdonságok

Optikai: Széles energiatartományú foton-abszorpció $\rightarrow$ átlátszatlan

Elektromos: nagy vezetőképesség, elektronvezetés

$$\sigma \approx \frac{1}{T}$$

A fajlagos vezetőképesség csökken a hőmérséklettel

félvezetők!

(tisztá) félvezetők tulajdonságai

Elektromos tulajdonságok

$$\sigma = konst. \cdot e^{-\frac{E_{gap}}{2kT}}$$

Gyengén függ T-től

Kétféle töltéshordozó keletkezése és rekombinációja együtt – keletkezési valószínűség arányos a B. faktoral.

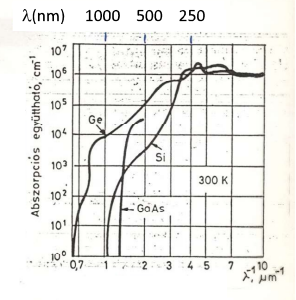
A fajlagos vezetőképesség (σ) a hőmérséklet emelkedésével nő $\rightarrow$ termorezisztorok $\rightarrow$ hőmérséklet-mérés

Optikai tulajdonságok

$$hf_{VIS} > E_{gap}$$

Fényfoton elnyelődhet! $\rightarrow$ gerjesztés a vezetési sávba

- VIS átlátszatlan
- Fényelnyelés elektromos vezetést indukál $\rightarrow$ fotodetektorok

Különleges család A2-n belül: Szennyezéses félvezetők

„Szennyezés” (Doping) speciális technika: igen tiszta félvezető kristályban (host) igen kis mennyiségben egymástól távol, izoláltan elhelyezett idegen komponens

$$\frac{N_{host}}{N_{dopant}} \approx 10^6$$

$\rightarrow$ Izolált szennyezők (dopants)

Ötlet: megfelelően kiválasztott dopant csökkenti az E_{gap} -t, így a termikusan létrehozott töltések száma megnövekszik

Kétféle host – dopant kombinációt realizáltak

- 4-vegyértékű gazda-rácsban 5-vegyértékű dopant
- 4-vegyértékű gazda-rácsban 3-vegyértékű dopant

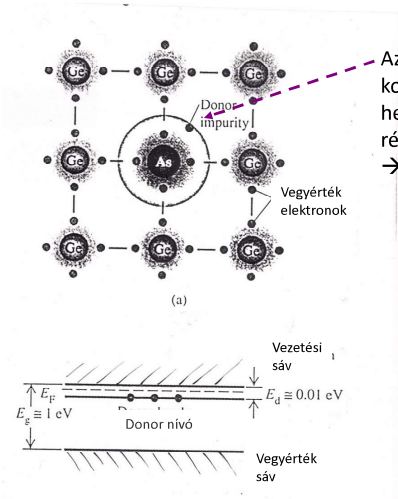
n-típusú félvezető

p-típusú félvezető

Host (gazdarács): Ge, Si

Dopant: 5-vegyértékű : P, As, Bi
3-vegyértékű : B, Al, Ga, In

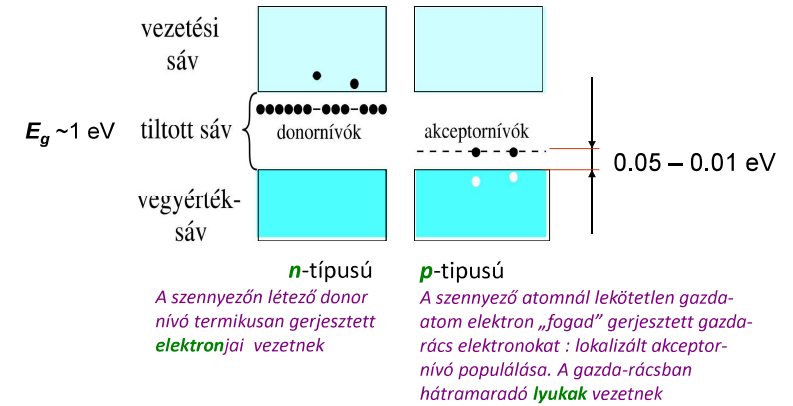
Pl. 4-vegyértékű Ge kristályrács szennyezve 5-vegyértékű As atomokkal

Az ötödik As-elektron nem tud részt venni kovalens kötésben $\rightarrow$ gyengén kötött a szennyezés helyén $\rightarrow$ kis energiával kiszabadulhat és részt vehet a vezetésben: „donor” állapot $\rightarrow$ **n -típusú vezetés**

A donor nívók csak a szennyezőkön léteznek, nem tudnak delokalizálódni. Ha gerjesztődnek ezek az elektronok, akkor a hátramaradt „lyukak” szintén lokalizáltak, nem vesznek részt a vezetésben.

Összefoglalás: n - és p -típusú szennyezéses félvezetők

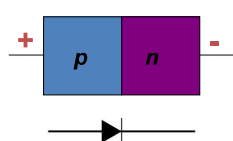

A félvezetők vezető töltéshordozóinak számát a Boltzmann eloszlás szabályozza

Az áramkörök alapelemei: dióda és tranzisztor

előállíthatók n - és p - típusú szennyezéses félvezetőkből

„nyitó” irányú kapcsolás: vezetés

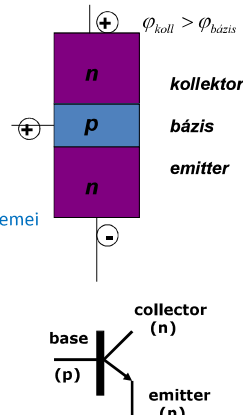

Dióda:

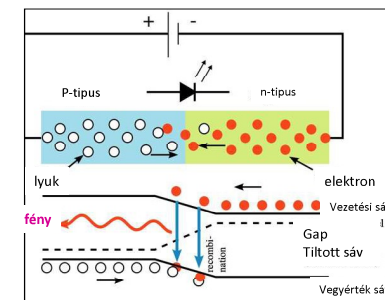
- egyenirányító
- elektromos feszültség $\rightarrow$ fényforrás LED
- megvilágítás $\rightarrow$ feszültség $\rightarrow$ pixel CCD kamerában

Tranzisztor:

- áramerősítő
- digitális memória elemek
- számlálók
- multivibrátorok

Jelenlegi legmodernebb fényforrás: LED

Elektromos vezetés hatására a p - n határrétegben többségbe került elektronok és lyukak rekombinációja $\rightarrow$ elektronok energia vesztese fényemisszióval

Feltétel a megfelelő szennyezés $\rightarrow$ igen kis méretben előállítható áramkörök $\rightarrow$ mikroelektronika lehetősége

1956 – fizikai Nobel díj a félvezető tranzisztor megvalósításáért

John Bardeen, William Shockley és Walter Brattain a Bell Lab-ban, 1948.

John Bardeen
II. Nobel 1972
A szupravezetés elméletéért

Walter Brattain
Igen jó kísérleti fizikus

2014 – fizikai Nobel díj a kékfényű LED megvalósításáért

Isamu Akasaki, Shuji Nakamura, Hiroshi Amano,

LED: Light Emitting Diode

Köszönöm a figyelmet!

